

УДК 159.922.7:373.3

Інна Литвин

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
ORCID ID 0000-0002-8946-1449

Тетяна Зорочкіна

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
ORCID ID 0000-0002-6321-0852

Валентина Шпак

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
ORCID ID 0000-0003-0913-6150
DOI 10.24139/2312-5993/04.2024/346-356

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розглянуто психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку. Обґрунтовано важливість врахування вікових особливостей розвитку молодших школярів в освітньому процесі початкової школи. Дослідження показує, що цей період є важливим для формування моральних цінностей, активного розвитку особистості, пізнавальних процесів та емоційної стійкості. Висвітлено фактори, які впливають на розвиток дітей молодшого шкільного віку, включають генетичні особливості, стан здоров'я, соціальну ситуацію, оточення та організацію освітнього процесу. Нестабільність цих факторів вимагає подальших досліджень і розробок для врахування змін в сучасній освіті.

Ключові слова: молодший шкільний вік, психологічні особливості дітей, особливості розвитку дитини, початкова школа, діти молодшого шкільного віку.

Постановка проблеми. Сучасна динаміка суспільства ставить перед дітьми молодшого шкільного віку великі вимоги щодо їх особистісного розвитку. Дітям XXI сторіччя випала виняткова доля народитися в еру швидкої технологічної революції і мати зовсім інший світогляд та уявлення, ніж попередні покоління. Важливо розуміти, що такі «нові діти» є комп'ютеризованими та технологічно грамотними, і до них потрібно підходити як до унікальних особистостей, з розумінням їхньої природи та внутрішніх механізмів розвитку. Для успішного навчання та виховання таких дітей педагогам необхідно бути відкритими до нововведень, розуміти їх природу та внутрішні механізми їх розвитку.

Одне з найважливіших завдань закладу освіти та сім'ї - формування всебічно розвиненої особистості, яка здатна адекватно сприймати зміни в суспільному житті, проявляти свідому активність та використовувати внутрішні резерви відповідно до зовнішніх умов. Створення сприятливих умов для розвитку дитячої психіки у період шкільного дитинства є однією з ключових цілей модернізації вітчизняної освіти.

Розв'язання цих проблем неможливе без детального вивчення психологічних особливостей психічного розвитку дітей молодшого шкільного віку.

Аналіз актуальних досліджень. Як особливий період в житті дитини цей період виділився історично порівняно нещодавно з появою системи загальної та обов'язкової середньої освіти та відразу став предметом досліджень багатьох психологів, педагогів. Цей вік найбільш глибоко та змістовно представлений в роботах І. Агафонова, І. Бех, І. Булах, Т. Буняк, К. Гуревич, Л. Долинської, Т. Дуткевича, Т. Зелінської, О. Никоненко, З. Огороднійчук, С. Карпенчук, В. Кремень, Ж. Петрочко, В. Поліщук Т. Скрипченко, В. Сухомлинського та ін.

Мета дослідження полягає у розкритті та опису основних рис і сутності психологічних особливостей дітей молодшого шкільного віку з погляду сучасної психології.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зв'язку з численними соціально-політичними змінами в Україні набуває особливої важливості питання процесу формування особистості та майбутнього розвитку громадянина. Ця переорієнтація спричинила зміну підходів в освітній процес сучасного закладу освіти та спонукала до поступового переходу до гуманістичної взаємодії між суб'єктами. У таких умовах стає дедалі важливішим глибоке розуміння внутрішнього потенціалу дітей молодшого шкільного віку та його вікових особливостей у процесі розвитку.

Основною ідеєю дитиноцентризму є забезпечення процесу виховання і навчання кожної дитини на основі розвитку її природних здібностей. Працюючи над моделлю особистісно-орієнтованою виховання, академік В. Кремень, у своїй праці зазначав, що: «Слід максимально наблизити навчання і виховання кожної дитини до її сутності, здібностей та особливостей. Цей принцип має бути визначальним при проведенні будь-яких змін в освіті. Бо саме він дозволить досягти найвищої якості освіти і, що надзвичайно важливо, не всупереч природі кожної дитини, а завдяки її пізнанню й розвитку» (Кремень, 2009, с. 16).

Кожна вікова категорія, як важливий етап психічного розвитку, характеризується великою кількістю змін, які в сукупності формують особливість структури особистості дитини на цьому етапі розвитку. Це дозволяє говорити нам про соціально-педагогічні та психологічні особливості, які притаманні дітям певного віку. Усі люди проходять однакові етапи психічного розвитку, проте в цьому процесі існують

типологічні та індивідуальні відмінності. Вони виявляються в особливостях нервової системи, інтелектуальних, емоційних, вольових якостях, інтересах, здібностях тощо, що призводить до формування унікальної індивідуальної особистості.

Вчені І. Агафонова та О. Никоненко (Поліщук, 1995, с. 102) вказують на те, що зміна соціальної ролі дитини та поява нових обов'язків може вплинути на її взаємодію з однолітками, учителями та батьками. Учні реагують по-різному на перехід до шкільного навчання, і їх успішність у адаптації до нового соціального статусу значно залежить від педагогічного такту вчителів початкових класів та підтримки з боку батьків. Сприятливих умов під час початку навчання дитини у закладі освіти в її психіці формується перше психічне новоутворення віку - внутрішня позиція учня, що свідчить про успішну адаптацію до умов шкільного навчання. Ця внутрішня позиція полягає в позитивному ставленні дитини до шкільного навчання, готовності виконувати вимоги педагога та визнанні його авторитету. Це означає, що психологічно дитина переходить у новий віковий період свого розвитку - молодший шкільний вік. Перехід від дошкільного дитинства до шкільного навчання, від сімейного до шкільного виховання є важливим та складним процесом, супроводжується значними анатомо-фізіологічними, психологічними змінами та новоутвореннями в особистому розвитку, яких не було на дошкільному етапі.

Молодший шкільний вік - це період психічного розвитку дитини від 6/7 до 10/11 років. Однією з ключових подій цього періоду є зміна соціального статусу дитини: дошкільник стає школярем, що поєднує особливості дошкільного віку та молодшого школяра. Як і в усіх перехідних періодах, у цьому віці є великі можливості для фізичного та психічного розвитку дитини. Основною діяльністю стає навчання, головною метою якого є засвоєння наукових знань, формування навичок і вмінь та розвиток мислення.

На цьому етапі формуються основні новоутворення у пізнавальних психічних процесах: довільність психічних процесів та внутрішній план дій. Багато психічних якостей особистості формуються та розвиваються у цей віковий період. Нові якості виникають під час навчання.

Потрібно зазначити, що за словами Т. Дуткевича, важливі навички пояснення своїх дій, обґрунтування їх і виявлення та виправлення помилок, лежить в основі рефлексії – здатності до об'єктивного аналізу власної поведінки відповідно до вимог діяльності. Тобто, усвідомлення

дитиною того, як ставляться до неї інші. Рефлексія змінює пізнавальну діяльність молодших школярів, їхнє ставлення до себе й до оточуючих, погляд на світ, змушує не просто сприймати на віру знання від дорослих, а й виробляти власну думку, власні погляди, уявлення про цінності суспільства (Дуткевич, 2012, с. 251).

Отже, молодший школяр починає орієнтуватися на загальні культурні зразки, які він засвоює у взаємодії з дорослими та своїми однолітками, що має важливе значення для проведення експерименту у нашому дослідженні. Під час навчання в початкових класах у молодших школярів відбувається інтенсивний розвиток та якісні зміни у всіх процесах пізнавальної сфери: сприйняття, уваги, уяви, пам'яті, мислення, а також збагачується емоційно-вольова сфера.

Дитина вчиться керувати своїми емоціями за допомогою дорослих, подолувати імпульсивні бажання. У нього розвиваються настійливість, терпимість, самовладання. Під кінець цього періоду пізнавальні процеси перетворюються на вищі психічні функції, які характеризуються свідомістю та посередництвом.

Дослідження О. Скрипченко, Л. Долинської, З. Огороднійчук, І. Булах, Т. Зелінської підтверджують, що у молодших школярів в результаті засвоєння ними соціального досвіду виникають специфічні новоутворення, що стають основою подальшого морального розвитку дитини (Скрипченко, Долинська, Огороднійчук, Булах, Зелінська, 2007, с. 134).

Нашим переконанням є те, що базою такого соціального досвіду є гуманістичні норми та принципи, які є загальноприйнятими у суспільстві та вбудовані в його існуючу систему. У ранньому шкільному віці, з одного боку, свідомість досягає певного рівня розвитку, щоб сприймати гуманістичний аспект людських взаємин, а з іншого – розвивається необхідна сфера почуттів дитини, її емоційне ставлення до людей навколо.

У дітей молодшого шкільного віку важливі нововведення, такі як довільність, внутрішній план дій та рефлексія. Вони допомагають розвитку психіки дитини на необхідний рівень для успішного навчання в середній школі та успішного переходу в підлітковий період з його власними вимогами й можливостями. Непідготовленість деяких молодших школярів до середньої школи часто пов'язана з відсутністю цих загальних якостей і навичок особистості, які залежать від рівня психічних процесів та самого процесу навчання.

Коли дитина починає навчання в першому класі, у неї виникають нові стосунки з оточуючими людьми та виникають нові обов'язки, пов'язані зі школою. Учень має відповідний режим дня, вивчає предмети, які передбаченні навчальним планом закладу освіти, і дотримується правил шкільної поведінки. Дана соціальна ситуація вимагає створення навчальної діяльності, спрямованої на освоєння науки й культури. Один із головних завдань початкової школи полягає у розвитку навичок самостійного навчання через структурування навчальної діяльності.

У цей час проходить процес адаптації першокласників до навчання у закладі освіти – це одна з найбільш актуальних проблем дитячої психології, яку вирішують разом із педагогікою, психогігієною, біологією та соціологією. Адаптація є ключовим моментом у процесі становлення дитини як суб'єкта навчальної діяльності.

По-перше, через адаптацію до шкільного навчання дитина засвоює систему поведінки, яка визначатиме подальший розвиток.

По-друге, під час цього процесу формується учнівський колектив з певним рівнем соціально-психологічного об'єднання. Взаємини у шкільному класі виступають значною мірою для залучення особистості дитини до нових соціальних ролей, культури та норм поведінки, характерних для школи.

Адаптація - універсальна форма взаємодії людини з навколишнім середовищем. Це складне соціально умовлене явище, яке включає в себе три рівні адаптивної поведінки людини: біологічний, психологічний і соціальний, з провідною роллю останнього. Соціально умовлені потреби мотивують адаптивну діяльність людей. Водночас цей процес має свою специфіку біологічного характеру, властивого людському організму. Усе це визначає адаптацію як цілісний біопсихосоціальний процес.

Адаптація першокласників відбувається на трьох рівнях: біологічному, психологічному та соціальному. Це означає необхідність переорганізації життя, фізіологічних та психічних станів учнів. Цей процес супроводжується неприємними відчуттями дискомфорту, пов'язаними зі змінами у їхньому режимі, соціальному середовищі, втратою звичних занять і швидким збагаченням нової інформації. Це може призвести до тривожності, фрустрації, депресії та інших переживань.

У школі, за короткий період часу, дитина повинна освоїти значну кількість понять. Під час навчання вона повинна використовувати різні

розумові операції, такі як аналіз, синтез, міркування та порівняння. Отже, шкільне навчання сприяє не лише засвоєнню окремих знань та вмінь, але й узагальненню, а також розвитку інтелектуальних процесів.

У цьому віці у дітей молодшого шкільного віку розвиває здатність зосереджувати увагу на менш важливих деталях; її емоційні переживання стають більш універсальними. Найбільш значущі зміни відбуваються у сфері мислення, яке стає все більш абстрактним та загальним.

Дитина молодшого шкільного віку вчиться сфокусувати свою увагу на навчальному завданні і утримувати її протягом певного часу. У неї поступово розвиваються вольові якості, і увага стає усвідомленою. У процесі навчання формуються прийоми свідомого запам'ятовування і відтворення. Вирішення навчальних завдань потребує не лише вольових зусиль, а й розуміння мети дій, визначення умов і методів їх виконання, тобто внутрішнього планування дій. У процесі навчання формується особистість дитини молодшого шкільного віку, значний вплив на яку має спілкування з вчителем і однолітками. Молодші школярі безумовно визнають авторитет вчителя і наслідують його (погляди, манеру поведінки та інше).

Психологи період розвитку дитини від 6 до 11 років визначають як період формування особистості. Після вступу до школи розвиток дитини оцінюється вже не за три, як у дошкільному віці, а за чотири види діяльності. Під час навчальної, ігрової, трудової діяльності та спілкування діти молодшого шкільного віку вчать аналізувати дії і вчинки своїх ровесників, покращують навички спілкування та суспільної поведінки, розуміють роль батьків та дорослих.

У своїх наукових розвідках І. Бех дійшов до висновку, що в дітей молодшого шкільного віку «помітно підвищується загальна психологічна сприйнятливості до виховних впливів, що допомагає розширенню зони найближчого морального розвитку. Завдяки потребі звертатися до власного внутрішнього світу, підвищується рівень його усвідомлення і дієвість регулюючої функції. Відтак, відповідальні наміри набувають все більшої питомої ваги в поведінці і діяльності школярів» (Бех, 2008, с. 678). Взаємодія з оточуючими людьми молодший школяр починає пов'язувати з самооцінкою своїх власних дій. Він оцінює свої вчинки відповідно до освоєних ним правил, і у своїх роздумах про інших людей він починає надавати більшого значення своїм власним критеріям.

Молодші школярі починають дотримуватися багатьох правил і норм поведінки у взаємодії з учителем та дорослими у різних ситуаціях, під час спілкування з товаришами під час уроків та на перервах, у громадських місцях та на вулиці. Діти у віці 6-7 років психологічно готові до чіткого розуміння цих норм і правил, а також до їх щоденного дотримання.

Іноді вчителі та дорослі не вміють грамотно використовувати готовність дітей молодшого шкільного віку до виконання завдань. Вони встановлюють вимоги дітям, але не завжди пояснюють їх чітко і не систематично перевіряють дотримання даних вказівок. У них складається стереотип, що дотримання норм та правил поведінки залежить від настрою дорослих, поточної ситуації та бажань дорослих. Це може негативно впливати на моральний розвиток дитини, оскільки вони набувають уявлення, що норми та правила поведінки мають формальну природу і повинні виконуватися не через власну внутрішню потребу, а під впливом зовнішніх обставин, включаючи страх покарання.

Моральна свідомість молодших школярів розвивається з 1 до 4 клас. З віком моральні знання, уявлення та судження стають більш різноманітними і узагальненими. Учні 1 та 2 класів морально судять на основі власного досвіду та настанов вчителів та батьків. У той час як учні 3 та 4 класів, крім власного досвіду та настанов дорослих, починають аналізувати досвід інших людей. Це сприяє формуванню моральної поведінки. Діти 7-8 років здійснюють позитивні моральні вчинки, виконуючи вказівки дорослих, особливо вчителя. Учні 3 та 4 класів частіше виявляють ініціативу в таких вчинках, незалежно від вказівок з боку інших.

У молодших школярів є багато позитивних рис характеру, таких як чуйність, допитливість, безпосередність та довірливість. Виховання моральних якостей особистості через особистий приклад можливе, враховуючи наслідувальність, характерну для цього вікового періоду дітей. Педагог повинен пам'ятати про це під час планування виховної роботи. Також важливо звернути увагу на той факт, що поряд з позитивними прикладами дитина може усміхнутися й негативну поведінку старших дітей.

У цей період дружба з однолітками є ситуативною і нестійкою. Перебуваючи в колективі, дитина молодшого шкільного віку вчиться контролювати свої емоції, стримувати імпульсивні дії, що сприяє розвитку вольових якостей, таких як дисциплінованість,

наполегливість тощо. Регулярна оцінка учнівської діяльності вчителем, оцінка його особистих якостей з боку дорослих та однолітків сприяє формуванню самосвідомості та самооцінки.

У дітей молодшого шкільного віку поступово починає формуватися відчуття колективізму. Якщо першокласники допомагають один одному, це часто відбувається не від власного бажання, а за прямою вказівкою вчителя та за допомогою його підтримки. Колектив молодших школярів починає формуватися за умови, коли під впливом спеціальної діяльності вчителя діти виявляють інтерес до успіхів та невдач, досягнень однокласників. Вони починають ставитися до навчальної діяльності як до спільної справи всього класу, реагують на думку про клас в цілому, і сприймають свої особисті досягнення як частину успіхів всього класу.

В умовах сьогодення погіршився психічний стан дітей молодшого шкільного віку, який містить емоційний та вольовий компонент. Так, до негативних вольових станів можна віднести стан апатії, нудьги, нерішучості, байдужості, пасивності. Вагоме місце серед негативних емоційних станів дітей цього віку посідають тривога, страх, гнів, пригніченість, агресія.

Будь-яка діяльність людини супроводжується як позитивними, так і негативними емоційними станами. «Особливо важливо це необхідно враховувати у процесі виховання учнів початкової школи, що супроводжується співпрацею педагога з молодшими школярами: якщо позитивні емоційні стани підвищують працездатність і життєдіяльність учителя і учнів, то негативні, навпаки, їх знижують», - зауважує сучасний педагог-науковець С. Карпенчук, розглядаючи роль емоційного фактора в педагогічному процесі. «Звичайно, в реальному житті не можливо повністю уникнути негативних емоційних факторів. Однак застосування засобів емоційного стимулювання дає можливість їх пом'якшити, нейтралізувати» (Карпенчук, 2005, с. 203).

У своїх працях Василь Сухомлинський надає особливу увагу розвитку емоційно-чуттєвої сфери у дітей під час їх виховання, звертаючи увагу на їх внутрішні моральні цінності, він зазначав, що найважче навчити дітей відчувати. Проте саме емоційна сфера є тим ґрунтом, на основі якого викристалізовується і свідомість особистості, і її почуття (душевна чистота), і її воля. Проходячи через призму емоційного переживання знання переходять у переконання. На думку великого педагога, головними умовами гуманістичного виховання є

пробудження думки і волі дитини; поглиблення їх через шляхетність, великі ідеї, на основі якої почуття, що виникли, пізнаються на власному досвіді (Сухомлинський, 1976, с. 174).

У своїй науковій розвідці І.Бех зазначав, що «Зміни відбуваються й у мотиваційній сфері дітей 6-11 років – знизилась пізнавальні мотиви та інтереси, допитливість, підвищилась значущість споживацьких інтересів. Ще однією інноваційною особливістю, на думку сучасних науковців, є те, що в молодших школярів з'явилися перші прояви самоіндефікації особистості. Вона визначається як спеціально організована діяльність людини, метою якої є - саморозуміння, самототожність, самоприйняття, усвідомлення власної цілісності, унікальності, цінності» (Бех, 2013, с. 42-49). Продовження самоіндефікації буде відбуватися в підлітковому віці, коли індивід оволодіє достатньо розвиненими психічними структурами.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, ми стверджуємо, що особливості розвитку дитини молодшого шкільного віку залежать від таких факторів, як генетика, стан здоров'я, соціальні зміни, соціальне середовище, організація навчання та виховання в закладі освіти та інші. Це свідчить про постійну динаміку вікових особливостей розвитку дітей, що потребує подальших досліджень та розробок враховуючи соціальні зміни, потреби та вимоги сучасної освіти. Результати цих досліджень мають бути використані педагогами, вихователями, психологами, батьками при плануванні навчання та виховної роботи в початковій школі та повинні бути впроваджені у повсякденне життя кожної дитини та у класному колективі в цілому.

Отже, аналізуючи психолого-педагогічні джерела (І. Бех, О. Білоусова, М. Боришевський, Т. Бутківська, О. Вишневський, О. Киричук, О. Семенов та інші), можна зробити висновок, що початок формування особистості усвідомлено розпочинається у молодшому шкільному віці. Це пов'язано з умовами суспільства та потребами, зв'язком між розвитком особистості та вихованням, а також урахуванням індивідуальних та вікових особливостей. Цей вік є важливим для формування зрілої особистості з гуманною поведінкою, почуттями та прагненням до гуманістичних ідеалів.

Під час об'єктивного аналізу психолого-педагогічних джерел про особливості розвитку та становлення особистості дитини ми визначили, що молодший шкільний вік є унікальним періодом, в якому спостерігаються численні новоутворення, а саме:

- інтенсивний розвиток та якісні зміни в усіх процесах когнітивної сфери: сприйняття, уваги, уяви, пам'яті, мислення, емоційно-вольової сфери;

- період формування волі та вольових рис характеру (цілеспрямованість, організованість, стриманість, дисциплінованість, наполегливість, вимогливість до себе та інших);

- виникає особлива вольова дія - вчинок, спрямований на інтереси оточуючих людей;

- обмеженість у вчинках та когнітивних процесах;

- розвиток досвіду соціальної поведінки молодшого школяра, формування перших стійких ціннісних орієнтацій, розширення моральних, інтелектуальних, естетичних почуттів;

- розвиток внутрішньої системи цінностей учня, яка дозволяє контролювати свої дії на підставі моральних норм, а також адаптуватися до вимог суспільства;

- вільний вибір дій, внутрішній план та внутрішня позиція школяра, а також його здатність ставити перед собою цілі та досягати їх, формують систему цінностей та відношень до себе та інших, що служить показником успішної адаптації до умов шкільного навчання.

ЛІТЕРАТУРА

- Бех, І. Д. (2008). *Виховання особистості*. К.: Либідь. (Beh, I. D. (2008). *Education of personality*. K.: Lybid).
- Бех, І. Д. (2013). Ідентифікація у вихованні та розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*, 4, 42 – 49 (Beh, I. D. (2013). Identification in the upbringing and development of personality. *Pedagogy and psychology*, 4, 42 – 49).
- Білоус, О. В. (2015). *Вікова психологія*. Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка. (Bilous, O. V. (2015). *Age psychology*. Chernihiv: T. G. Shevchenko Chernihiv National Pedagogical University).
- Дуткевич, Т. В. (2012). *Дитяча психологія*. К.: Центр учбової літератури. (Dutkevich, T. V. *Child psychology*. K.: Center for Educational Literature).
- Карпенчук, С. Г. (2005). *Теорія і методика виховання*. К.: Вища школа. (Karpenchuk, S. G. (2005). *Theory and methodology of education*. K.: High School).
- Кремень, В. Г. (2009). Про «Дитиноцентризм», або чому освіта України потребує структурних змін. *День*, 210 (3130), 16 (Kremen, V. G. (2009). About “child – centrism” or why education of Ukraine requires structural changes. *Day*, 210 (3130), 16).
- Поліщук, В. М. (1995). *Психологічні особливості дітей перехідного періоду від дошкільного до молодшого шкільного віку* (дис. ... канд. психол. наук). К. (Polishchuk, V. M. (1995). *Psychological features of children of transition from preschool to younger school age* (dis. ... Candidate of Psychol. Sciences). K.).

- Скрипченко, О. В., Долинська, Л. В., Огороднійчук, З. В., Булах, І. С., Зелінська, Т. М. (2007). *Вікова та педагогічна психологія*. К.: Каравела (Skripchenko, O. V., Dolinskaya, L. V., Ogorodniychuk, Z. V., Bulakh, I. S., Zelinskaya, T. M. (2007). *Age and pedagogical psychology*. K.: Caravel).
- Сухомлинський, В. О. (1976). Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості. Вибр. тв. в п'яти томах. Т. 1. К.: Рад. шк.

SUMMARY

Lytvyn Inna, Zorochkina Tetiana, Shpak Valentina. Psychological characteristics of primary school-aged children

The article examines the psychological characteristics of children of primary school age. It substantiates the importance of considering the developmental characteristics of younger schoolchildren in the educational process of primary school. The research shows that this period is crucial for the formation of moral values, active personality development, cognitive processes, and emotional resilience. The factors influencing the development of primary school-aged children are highlighted, including genetic characteristics, health status, social situation, environment, and the organization of the educational process. The instability of these factors necessitates further research and development to account for changes in modern education.

Key words: *primary school age, psychological characteristics of children, child development features, primary school, primary school-aged children.*